АСКИЯДА КУЛГИ ҚЎЗҒАТУВЧИ ВОСИТАЛАР

У.Э.Раҳимов

В статье расмотрена актуализация лингвистической пресуппозиции, являщейся основой фольклорного искуства “аския”.

The article observes the appearance of linguistic presuppositions, which serves as a basis for folk art “askiya”(hinting laugh).

Аския халқимиз донолигини намойиш қилувчи ва миллий урф-одатларимизни, ўзига хос анъаналаримизни авлодлардан авлодларга етказувчи алоҳида санъат ҳисобланади. Бу санъат инсонларга кулги орқали эстетик завқ беради. Унда оддий кулги бўлмай, балки халқ донолиги асосида яратилган қуйма сўзлар остидаги кулги бўлади. Шунинг учун бу санъат усталари ва мухлислардан зукколик талаб этилади. Чунки аския матнида кулги қўзғатувчи асослар хилма-хил бўлади. Дастлаб уларни лисоний воситалар, лисоний бўлмаган воситаларга ажратиш мумкин. Кулги қўзғатувчи асосларни тушуниш учун аския матнидаги сўзларнинг лисоний хусусиятларини аниқлаш зарур. Аскияда кулги қўзғатувчи лисоний асосларга тилдаги кўп маънолилик, маънодошлик, шаклдошлик ва зиддошлик ҳодисаларини киритиш мумкин. Бундан ташқари, маъно кўчиш ҳодисалари, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантиришлар ҳам кулги қўзғатиши мумкин.

Кейинги даврларда сўз усталари – аскиячи ва қизиқчилар сўзларнинг кўпмаънолиги асосида турли ичакузди матнлар яратмоқдалар. Айниқса, Ҳожибой Тожибоев ижодида бу нарса ўзига хос тарзда амалга оширилган. Бу ижодкор сўзларнинг кўпмаънолилигидан ниҳоятда усталик билан фойдаланиб, халқимиз қалбига йўл топган. Масалан, Ҳ.Тожибоев “юрмоқ” сўзининг турлича маъноларини кулги учун асос қилиб олади. “Юрмоқ” феъли лексик жиҳатдан бир нарсанинг бир жойдан иккинчи жойга ўтишини англатади.. Шу бош маъно атрофида жипслашувчи маънолар ҳам борки, улар шу сўзнинг кўчма маъноларидир. “Юрмоқ” феъли “машинанинг юриши”, “моторнинг юриши”, “одамнинг юриши (тетапоя тарзида)”, “қиз бола билан юриш”, “ишнинг юриши”, “ҳавонинг юриши”, “ўрдакнинг юриши”, “ғоз ва жувоз юриши”, “поезд ва автобусларнинг юриши (жадвал маъносида)” каби маъноларга эга. Ҳожибой Тожибоев шу сўзнинг маънолари ўртасидаги муносабатдорлик орқали кулгили ҳангома тузади. Унда кулги учун асос “юрмоқ” сўзининг иккинчи маъноси бўлади. Биринчи маъно – бош маъно ҳисобланиб, “инсоннинг юриши”ни англатса, иккинчиси “қиз бола билан ёки аёл киши билан ошиқона юришни” англатади. Аскияда кўпроқ шаклий жиҳатдан инсоннинг юра олиш қобилиятига эътибор қаратилиб, ҳар қандай инсон 2 ёшдан кейин юра олиши таъкидланади. Матнда синтактик-шаклий жиҳатдан инсондаги юра олиш қобилияти ифодаланса-да, лекин мазмунан “ошиқона юриш” англашилади. Шу маъно кулги қўзғатади. Яъни “... палончининг эри юрармиш. Ҳа, юради-да. Нима, ўтирсинми? Бу ерда югурадиганлар бор-у. Қани, айтингларчи, кимнинг эри юрмайди! Ҳамманики юради...”

Матнда “юрар эмиш”, “ўтирсинми”, “югурадиганлар” сўзлари шаклий жиҳатдан одамнинг юра олиш қобилиятига эътиборни қаратади. Лекин мазмунан “ошиқона юришни” англатади. “Эр” сўзи эса “ошиқона юриш” маъносини яна ҳам кучайтиради. Натижада кўп маънолилик асосида кулги қўзғатади. Лекин ҳар қандай кўп маънолилик кулгини пайдо қилавермайди.

Кулги қўзғалиши учун ҳам шаклий, ҳам мазмуний узвийлик, алоқадорлик бўлиши керак. Агар ўзаро алоқадорлик шаклан ҳамда мазмунан бир бутунликни ташкил этмаса, кулги қўзғалмайди. Масалан: халқимиз орасида чақалоқнинг юриши катта хурсандчилик сифатида нишонланади. Шунинг учун “палончининг ўғли юриб қолибди” тарзидаги гапда “тетапоя бўлиб юриш” маъноси тушунилиб, “ҳайрият, қўли бўшаб қолибди”, - деб жавоб берилади. Бу гаплардаги “ўғли”, “юриб қолмоқ” сўзлари “ошиқона юриш” маъносига ишора қилмайди. Натижада муайян

нутқий шароитда кулги учун асос бўлмайди. Бу гапларда ҳам икки мазмун тушунилиши мумкин. Лекин икки мазмун англаниши учун муайян нутқий шароит, сўзловчи ва тингловчи ўртасида ўзаро шартномавий муносабат бўлиши керак. Яъни, сўзловчи ҳамда тингловчи ўртасида "ёш боланинг юриши ҳақидаги ахборот бўлса, янги йўлга юриш" тушунилади. Агар сўзловчи ва тингловчи ўртасида "касал бўлиб қолган, юрмаётган бола – вояга етган киши ва ҳоказо" ҳақида ахборот бўлса, касаллиги шифо топибди, дармонга кириб қолибди" каби мазмун тушунилади. Кейинги "ҳайрият, қўли бўшаб қолибди" гапи муайян нутқий шароитда, ўзаро шартномавий муносабатда иккала гап учун ҳам мос келаверади. Шунинг учун ҳар қандай гапни ахборот воситаси сифатида тушунишимиз учун муайян нутқий шароит ҳамда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги коммуникатив мақсад бирлиги – умумийлиги бўлиши зарур. Ана шундай зарурий шартлар умумлашмаси бўлмаса, кулги қўзғалмайди.

Биз юқоридаги "палончининг ўғли юриб қолибди" гапини бошқачароқ шакллантирсак, кулги қўзғалиши мумкин. Лекин шунда ҳам муайян нутқий шароит ва сўзловчи ҳамда тингловчи ўртасидаги ўзаро шартномавий муносабат кулгига мосланган бўлиши шарт. Масалан, "палончининг ўғли юриб қолибди" гапини қуйидагича шакллантириш мумкин:

Палончининг ўғли юрадиган бўлиб қолибди.

Палончининг ўғли юрар эмиш.

Палончининг ўғли юрадиган чиқибди.

Палончининг ўғли юряпти экан

Палончининг ўғли юрган экан.

Сўзловчи ва тингловчилар ўртасидаги ўзаро шартномавий муносабатда. "Қизлар билан юриш" маъноси бўлса ҳамда муайян нутқий шароит ҳам шунга қаратилса, юқоридаги гапларда қуйидагича маънолар англашилади: биринчи гапда "Вояга етиб, қизлар билан гаплашадиган бўлиб қолибди", иккинчи гапда "Қизлар билан юрар эмиш", учинчи гапда "Қўнимсиз, одобсиз чиқибди", тўртинчи гапда "Қизлар билан гаплашаяпти экан", бешинчи гапда "Қизлар билан юрган экан" каби маъноларни тушуниш мумкин.

Агар муайян нутқий шароитда сўзловчи ва тингловчи ўртасида "Касали тузалиб, дармонга кириб қолибди" тарзида гап кетса, у ҳолда бошқача маъно англашилади.

Шунинг учун ҳар қандай кўп маънолилик орқали кулги қўзғалиши учун албатта ўзаро шартномавий муносабат ва муайян нутқий шароит бўлиши зарурий шартлардан бири ҳисобланади.

Қуйидаги матнни кўриб чиқамиз: - "... чойхонамизда қора чой, кўк чой, оқ чойлар бор. Қайсинисидан дамлаб келай? – Оқ чой бўлишини энди эшитаяпман, у қанақа чой? - Қора чой қон босимини кўтаради, кўк чой туширади. Оқ чой ҳофизларга".

Бу матнда кулги қўзғалишига "оқ чой" бирикмаси асос бўлади. "Оқ чой" бирикмаси икки маъно ифодалайди. Биринчиси – "қайноқ сув", иккинчиси – "спиртли ичимлик – ароқ". Иккала маъноси ҳам матнга шаклий ва мазмуний жиҳатдан мос келаверади. Кулги қўзғалиши учун иккинчи маъноси асос бўлади. Биринчи маъноси матндаги асос маъно бўлиб, у ҳофизларнинг овози бўғилиб қолмаслиги учун қайноқ сув ичишни англатади ва шу сўз бирикмаси остида"спиртли ичимлик" маъноси ҳам бўлиб, у тагмаъно ҳисобланади. Худди шу тагмаъно кулгига асос бўлади.

Бундан ташқари, тилдаги метонимия ҳодисаси асосида ҳам кулги қўзғалиши мумкин. Сўз маъноларининг кўчишида метонимия алоҳида аҳамият касб этади. Унга кўра, предмет ёки ҳодисаларнинг макон ва замондаги ўзаро доимий боғланишлари асосида бирининг номи иккинчисига кўчирилади. Бунда бир предмет билан иккинчи предмет ўртасида ташқи ва ички ўхшашлик бўлмайди. Улар орасидаги доимий алоқа бири номи билан иккинчисини аташ имконини беради. [1,2]

Ана шундай ҳодиса асосида аскиячилар ва қизиқчилар инсонларни кулдирувчи матнлар яратадилар. Ҳожибой Тожибоев ижодида "...палончининг ошида кўринмадингиз" гапи орқали кулдирувчи ҳангомалар бор эди.

Бу ҳангомада кулги қўзғалишига метонимия орқали кўчаётган маъно асос бўлади. Бунда "ош" сўзи ўзаро макон ва замонда тўй, маросим ўрнида қўлланган. Шунинг учун "маросимда иштирок этмаган" тушунчасини ифодалаш учун "ошида кўринмадингиз" бирикмаси ишлатилган. Натижада тўғри маънода "Маросимда қатнашмадингиз" тарзида қўлланилган. Лекин шу гапнинг тагида иккинчи маъно борки, у "ош" сўзи билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Унинг юзага чиқиши ҳам тўғри маънода тушунилади. Яъни "ошни ичида одам кўринмаслиги" англашилиб, кулги учун асос бўлади. Шунинг учун "ошида кўринмаслик" бирикмаси юқоридаги гап учун ҳам шаклий, ҳам мазмуний мос келади. Бу икки жиҳатдан мослик ҳам тўғри маънодаги фикр ифодалашга ҳам кулги

қўзғатишга асос бўлади. “Ошда кўринмаслик” бирикмаси кўчма маънода “бировнинг ошида – маросимда иштирок этмаслик”ни ифодалаб, гапдаги синтактик боғланишнинг коммуникатив вазифасини кўрсатади. Тўғри маънода эса кулги қўзғатишга асос бўлиб, “ошнинг ичида кўринмасликни” англатади.

Яна шундай матнлардан бирида “самоварда кўрдик” бирикмаси ишлатилади. Бунда ҳам метонимия асосида самовар – чойхона маъносини англатади. Аскиячи эса сўз бирикманинг кўчган маъносини эмас, тўғри – предмет маъносини асос қилиб кулдиради.

Хуллас, аскияда кулги қўзғатиш учун лисоний асослар бор бўлиб, улар турлича тагмаънолар орқали, тилдаги хилма-хил ҳодисалар туфайли юзага чиқади.

Бундан ташқари, кулги қўзғатувчи лисоний бўлмаган воситалар борки, улар нутқни бевосита кузатиб борувчи асослар ҳисобланади. Улар тил тузилишига кирмайди, аммо нутқнинг таъсирлилигини, мазмунан мураккаблигини таъминлайди. Ана шундай воситалар ичида “имо-ишоралар”, “мимикалар” алоҳида ўрин тутади. Улар тилшуносликда паралингвистик воситалар номи остида ўрганилади. Паралингвистик воситалар нутқнинг таъсирлилигини, ихчамлилигини таъминлайди. Шу билан биргаликда кулги қўзғатиш учун асос бўлади. Нутқда ифодалаш мумкин бўлмаган ҳолатларни имо-ишоралар ва мимикалар орқали ифодалаш мумкин бўлади. Мимикалар, имо-ишоралар хилма-хил бўлиб, турлича маъно ифодалашга хизмат қилади. [3]

Кулги қўзғатувчи воситаларга овоз тони ва оҳангни ҳам киритиш мумкин. Овозни пасайтириш, кўтариш, оҳангини ўзгартириш орқали ҳам кулги ифодалаш мумкин. Масалан, Ҳожибой Тожибоев ижодида ана шундай ҳолатни кузатиш мумкин. У бир ҳажвиясида “Ҳаммаёқ одам” бирикмасини уч хил оҳанг билан айтиб, ҳам фикрнинг таъсирлилигини ҳам кулгини юзага келтиради. Яъни “Ҳаммаёқ одам!”, “Ҳаммаёқ о:дам!!”, “Ҳаммаёқ о::дам!!!” тарзида айтиб, ҳам одамнинг кўплигини таъкидласа, ҳам кулгини қўзғайди. Бунда кулгини қўзғовчи асос оҳанг бўлади. Чунки кинотеатр кассаси олдидаги одамларнинг кўплигини сўз билан эмас, оҳанг билан асослаб, кулгини юзага келтиради. Шунинг учун муайян нутқий вазият ва нутқий шароитда оҳанг орқали ҳам кулги қўзғалиши мумкин. Тингловчилар одамларнинг қай даражада кўп эканлигини оҳанг орқали тушуниб, кулади.

Кулгининг юзага келишида муболаға ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Муболаға орттириб, бўрттириб кўрсатиш маъносини билдиради. Муболағада икки хил хусусият кўрсатилади. Биринчиси ҳаддан зиёд каттайтирилса, иккинчисида ҳаддан зиёд кичрайтирилади. Бу ҳолат илмий адабиётларда гипербола ва литота тарзида изоҳланади.

Муболағада ҳам кўчма маъно алоҳида аҳамият касб этади. Лекин уни тўғри маънода тушунмаслик керак. Аскияда муболаға кўпроқ лофлар айтиб кулдириш учун ишлатилади. Қуйидаги матнда ана шундай ҳолатни кузатишимиз мумкин. “Биринчи лофчи иккинчи лофчига ўғлини мақтаб кулди: - Менинг ўғлим 3 ёш бўлишига қарамай, бўйи чунонам ўсиб кетдики, юлдузларни қўли билан ушлаб текшираяпти. Иккинчи лофчи биринчи лофчига жавоб берди: - ўғлингиз юлдузларни текшираётганда, бошига бирор нарса тегибдими? Биринчи лофчи булутни айтаётган бўлса керак, деб ўйлаб, жавоб берибди: - Ҳа. Иккинчи лофчи: - Ўша теккан нарса ўғлим кийган тўннинг пеши бўлади.

Бу матнда муболаға асосидаги тагмаъно кулги учун асос бўляпти. Натижада “тўн” ва “пеш” сўзлари орқали ўзига хос муболаға юзага келяпти.

Хуллас, аския ва ҳажвий ҳикоялар ҳамда қизиқчиликлардаги кулгининг лисоний асослари мавжуд. Улар нутқий жараёнда ўзига хос кўринишларда намоён бўлади. Уларни умумий тарзда кулги қўзғатувчи воситалар дейиш мумкин. Кулги қўзғатувчи воситалар алоҳида текширишни талаб этади. Чунки бу воситаларнинг лисоний хусусиятлари ниҳоятда мураккаб бўлиб, кўпқиррали бутунлик ҳисобланади. Унда лисоний бирликлар ва лисоний бўлмаган узвлар ўзаро муносабатдорликда бирлашади. Умумий бирликда ҳам фикр ифодалайди, ҳам кулги қўзғатади. “Коса, коса тагида ним коса” юзага чиқади. Коса тагидаги ним коса асосида кулги қўзғалади. Киноя, кесатиқ, қочириқларда ҳам юқоридагича хусусият бор. Улар англатган маъноларни тушуниш учун ҳам нутқий шароит, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги шартномавий муносабат ҳисобга олиниши керак. Шу сабабдан тилдаги тагмаъно ҳодисаси юқоридагиларни тушунишга ёрдам беради, лисоний асосларини ёритишга имконият яратади. Хуллас, юқоридагича матнларни пресуппозицион аспектда текширилса, холисона хулосалар олиш мумкин бўлади.

Адабиётлар:

1. М.Мирзаев ва бошқ. Ўзбек тили.- Т., 1978
2. Ш.Шоабдураҳмонов ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- Т., 1980
3. А.Нурмонов. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида.- Андижон, 1980

Андижон давлат университети,
2009 йил 29 августда қабул қилинган
(Тақризчи: проф. А.Нурмонов)